

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО
ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ**

**INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF THE ENVIRONMENT
DURING ARMED CONFLICTS**

Дрозд О.В., студент I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Папакиця І.В., студентка I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Шимбарьов В.О., студент I курсу магістратури факультету прокуратури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню міжнародно-правових аспектів охорони навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів. Збройні конфлікти завдають значної шкоди довкіллю та призводять до погіршення стану екосистем та природних ресурсів на тривалий період після їх припинення і часто торкаються не тільки однієї держави і не тільки нинішніх, а й майбутніх поколінь. Авторами проаналізовано стан міжнародно-правового регулювання в цій сфері. Звернено увагу на взаємозв'язок міжнародного екологічного права з міжнародним гуманітарним правом щодо охорони довкілля під час збройного конфлікту. Зроблено акцент на найважливіших міжнародно-правових актах, якими врегульоване дане питання, зокрема на Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище та Додатковому протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року, розкрито їх взаємозв'язок та проблеми тлумачення. У роботі підкреслена важливість передбачення правової охорони навколишнього природного середовища в ситуаціях неміжнародного збройного конфлікту та зосереджена увага на положеннях Додаткового протоколу II до Женевських конвенцій 1949 року. Акцентовано також увагу на резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, які присвячені захисту довкілля під час збройних конфліктів, окреслено перспективи ухвалення п'ятої Женевської конвенції. Зроблено висновок, що норми міжнародного гуманітарного права щодо захисту навколишнього середовища спрямовані не на повне запобігання руйнівному впливу збройних конфліктів на довкілля, а на обмеження його до допустимого рівня, за умови їх правильного застосування й повного дотримання. Констатовано посилення впливу норм міжнародного екологічного права на норми міжнародного гуманітарного права.

Ключові слова: міжнародне екологічне право, міжнародне гуманітарне право, навколишнє природне середовище, довкілля, охорона навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів, екологічна безпека.

This journal article is devoted to the study of international legal aspects of environmental protection during armed conflicts. Armed conflicts cause significant damage to the environment, lead to the deterioration of ecosystems and natural resources for a long period after their termination, and often affect not only one state and not only current but also future generations. The authors have analyzed the status of international legal regulation in this sphere. In this paper, attention is drawn to the interrelationship of international environmental law with international humanitarian law on the protection of the environment during armed conflict. The authors emphasized the most important international legal instruments regulating this issue, in particular the Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques and Additional Protocol (I) to the Geneva Conventions of 1949, and revealed their interrelationship and interpretation issues. This journal article emphasizes the importance of providing for legal protection of the environment in situations of non-international armed conflict and focuses on the provisions of Additional Protocol (II) to the Geneva Conventions of 1949. The authors also emphasized the UN General Assembly resolutions on environmental protection during armed conflicts and outlined the prospects for the adoption of the Fifth Geneva Convention. It is concluded that the norms of international humanitarian law on environmental protection are not aimed at completely preventing the destructive impact of armed conflicts on the environment but at limiting it to an acceptable level, provided that they are properly applied and fully observed. The authors have noted the growing influence of international environmental law on international humanitarian law.

Key words: international environmental law, international humanitarian law, environment, protection of the environment during of armed conflicts, environmental security.

Актуальність дослідження. Завдання шкоди довкіллю під час збройних конфліктів є неминучим. Воєнні дії завжди залишали на навколишньому природному середовищі свій відбиток, іноді надзвичайно тривалий. Сьогодні деякі поля битв Першої й Другої світових війн залишаються непридатними для використання або небезпечними через міни і снаряди, що не здетонували, і які все ще знаходяться в ґрунті. Незважаючи на принцип мирного вирішення міжнародних спорів, закріплений Статутом ООН, збройні конфлікти продовжують бути частиною повсякденного життя. Надзвичайно актуальним у цьому контексті є дослідження міжнародно-правових засад регулювання охорони навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів та аналіз його ефективності, особливо зважаючи на збройну агресію РФ проти України, яка завдає серйозної шкоди не тільки довкіллю нашої держави, а й усього світу.

Мета дослідження. Визначити стан міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів та наголосити на важливості створення ефективного правового механізму такої охорони.

Стан дослідження. Правові аспекти охорони довкілля під час збройних конфліктів були предметом дослідження таких науковців як: Г. Балюк, А. Був'є, В. Качурінер, А. Коллінз, К. Козмуляк, М. Медведевої, В. Стрельник, К. Халм, Е. Хесам, О. Шомпол та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання міжнародно-правової охорони навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів є предметом регулювання міжнародного гуманітарного права, міжнародного екологічного права, міжнародного права прав людини, міжнародного кримінального права. Втім, переважаючу силу в контексті даного питання мають саме норми міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) [1].

Варто зазначити, що до початку 1970-х років МГП було традиційно антропоцентричним за своїм характером й спрямуванням. Дійсно, положення МГП, прийняті до того часу, не згадували навколишнє середовище як таке. Тим не менш, різні положення, що стосувались, наприклад, приватної власності чи захисту цивільного населення, забезпечували довкіллю певний рівень захисту. Такі положення і зараз містяться в низці міжнародних договорів.

Деякі міжнародно-правові договори, які обмежують або забороняють використання певних засобів ведення війни, також сприяють захисту довкілля під час збройних конфліктів. До них можна віднести: Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів від 17 червня 1925 р. [2], Женевську конвенцію про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. [3], Конвенцію про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення від 10 квітня 1972 р. [4], Конвенцію про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію від 10 жовтня 1980 р. [5]. Ці та інші договори є втіленням опосередкованого захисту довкілля під час збройних конфліктів.

Проблема забезпечення ефективного захисту навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів гостро постала після широкого застосування гербіцидів «агент оранж» під час війни у В'єтнамі. Як наслідок, у 1970-х роках активізувалися міжнародні зусилля, спрямовані на посилення захисту довкілля під час збройних конфліктів.

Окремо слід наголосити, на одному з найбільш важливих документів рекомендаційного характеру у сфері захисту довкілля – Стокгольмській декларації 1972 р. [6], яка закріпила положення про те, що людина й навколишнє середовище мають бути позбавлені від використання ядерної та інших видів зброї масового знищення (принцип 26). Саме з часу її прийняття довкілля стало цінністю, що охороняється міжнародним правом не тільки в умовах миру, а й, особливо, під час збройних конфліктів.

Питання захисту навколишнього природного середовища під час збройних конфліктів піднімалося на Дипломатичній конференції з підтвердження та розвитку міжнародного гуманітарного права 1974–1977 рр.

У грудні 1976 р. була прийнята Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище (ENMOD) (далі – Конвенція ENMOD) [7]. Нарешті, у Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. (далі – Протокол I) [8] були закріплені положення, що забезпечують прямий та явний захист довкілля (ст. 35 і ст. 55). Однак, після цього продовжували відбуватися події, які свідчили про неповагу до встановлених норм [9, с. 14].

У Всесвітній хартії природи 1982 р. [10] було передбачено, що неможливо буде забезпечити охорону довкілля допоки людство не навчиться жити в мирі та не відмовиться від війни і виробництва зброї. Як зазначено в документі, «природа повинна бути захищена від деградації, спричиненої війною чи іншими ворожими діями». Хартія містить чіткий заклик, адресований державам-учасницям, утриматися від військових дій, які завдають шкоди природі (п. 5 Глави I).

Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку 1992 р. [11] зазначає, що війна неминує чинить руйнівний вплив на процес сталого розвитку. Відповідно, держави мають поважати міжнародне право, яке забезпечує захист довкілля під час збройних конфліктів, та мають співпрацювати, за необхідності, у справі його подальшого розвитку (принцип 24).

Доцільно більш детально розглянути Конвенцію ENMOD та Протокол I, оскільки вони присвячені безпосередньому захисту довкілля під час збройних конфліктів

Відповідно до ст. 1 Конвенції ENMOD, забороняється воєнне або будь-яке інше вороже використання засобів впливу на природне середовище, що мають широкі, довготривалі або серйозні наслідки як засоби знищення,

пошкодження або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі-учасниці. Під «засобами впливу на природне середовище» Конвенція розуміє будь-які засоби для зміни – шляхом навмисного управління природними процесами – динаміки, складу або структури Землі, включаючи її біоту, літосферу, гідросферу і атмосферу, або космічного простору (ст. 2).

Протокол I у п. 3 ст. 35 встановлює заборону застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті або, як можна очікувати, завдають широкомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу. Ст. 55 Протоколу передбачено, що при веденні воєнних дій має бути виявлена турбота про захист навколишнього природного середовища від широкої, довготривалої і серйозної шкоди, який включає заборону використання методів чи засобів ведення війни, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдають такої шкоди довкіллю і, відповідно, здоров'ю або виживанню населення. Крім того, заподіяння шкоди природному середовищу як репресалій також заборонено. Слід зазначити, що ст. 55 міститься в главі III «Цивільні об'єкти» та не просто дублює положення п. 3 ст. 35, а встановлює загальне зобов'язання щодо захисту навколишнього середовища під час ведення воєнних дій, проте це зобов'язання спрямоване на захист довкілля настільки, наскільки це є необхідним для забезпечення охорони і захисту цивільного населення, тоді як положення п. 3 ст. 35 має на меті захист навколишнього середовища як такого.

Аналізуючи зв'язок між положеннями Конвенції ENMOD та Протоколу I, слід звернути увагу, що ці два міжнародні документи забороняють різні засоби й методи ведення воєнних дій, які можуть завдати шкоди довкіллю. Протокол I забороняє застосування методів або засобів ведення воєнних дій, тобто таких, які можуть порушити життєво важливий природний баланс. У свою чергу, Конвенція ENMOD забороняє так звану «геофізичну війну», яка передбачає навмисне маніпулювання природними процесами, що може спровокувати землетруси, урагани, цунами, опади у вигляді дощу або снігу тощо.

Ці два міжнародні договори не збігаються, а доповнюють один одного. Однак вони породжують складні проблеми тлумачення, що виникають, зокрема, через те, що вони надають різні значення ідентичним поняттям, таким як «широкомасштабна», «довготривала» і «серйозна» шкода природному середовищу. Наприклад, визначення «довготривала» шкода коливається від кількох місяців або однієї пори року для Конвенції ENMOD і до кількох десятиліть для Протоколу I [9, с. 42]. Крім того, ці критерії шкоди є кумулятивними в Протоколі I, тоді як в Конвенції ENMOD – альтернативними.

Попри те, що поняття «широкомасштабної», «довготривалої» і «серйозної» шкоди знайшли своє закріплення в Протоколі I, але їх визначення відсутнє як у самому документі, так і в коментарях до нього чи у документації переговорів. Для з'ясування змісту цих понять кваліфікуючі органи звертаються до матеріалів підготовчих робіт та доктринальних джерел.

Зовсім інша ситуація з Конвенцією ENMOD, яка закріплює подібні поняття. Консультативний комітет експертів, створений відповідно до ст. V (2) Конвенції, визначив ці поняття наступним чином. «Широка» шкода охоплює площу в масштабі декількох сотень квадратних кілометрів; «довготривала» шкода, як вже зазначалось, триває протягом кількох місяців або приблизно протягом однієї пори року; «серйозна» шкода пов'язана із серйозними чи відчутними порушеннями, чи заподіянням серйозної або відчутної шкоди життю людей, природним та економічним чи іншим ресурсам [12, с. 91]. Складність ситуації полягає у тому, що тлумачення вказаних понять було наведено лише для цілей самої Конвенції ENMOD. Уже на етапі обговорення положень Протоколу I ціла низка держав від-

значали, що визначення понять у ньому відрізняється від визначення понять у Конвенції ENMOD. Такі розбіжності можуть перешкоджати реалізації положень двох вищезазначених міжнародних документів, тому доцільно було б узгодити їх положення та нормативно закріпити визначення понять «широка», «довготривала» та «серйозна» шкода з урахуванням домінуючих на сьогоднішній день уявлень про ці поняття.

Серед договорів, якими передбачено захист довкілля під час збройних конфліктів, варто також зазначити Конвенцію про заборону розробки, виробництва, нагромадження і застосування хімічної зброї та її знищення від 13 січня 1993 р. [13]. Вона закликає кожну державу-учасницю під час виконання своїх зобов'язань, приділяти першочергову увагу дотриманню режиму безпеки людей та захисту навколишнього середовища, а також здійснювати співробітництво з іншими державами-учасницями у цій сфері.

Що стосується збройних конфліктів неміжнародного характеру, то, незважаючи на очевидну загрозу, яку становлять такі ситуації, жодна з норм МГП не передбачає норм спеціального характеру щодо захисту навколишнього середовища. Керівним комітетом з прав людини було зроблено пропозицію включити до Додаткового протоколу до Женевських конвенцій 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 р. (далі – Протокол II) [14] положення, аналогічне п. 3 ст. 35 та ст. 55 Протоколу I, але ця ідея була остаточно відкинута.

Тим не менш, не слід вважати, що концепція захисту навколишнього середовища зовсім відсутня в Протоколі II. Так, ст. 14 містить положення відповідно до якого заборонено піддавати нападу, знищувати, вивозити або приводити в непридатний стан об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, а саме: запаси продуктів харчування, сільськогосподарські райони, що виробляють продовольство, худобу, посіви, споруди, що забезпечують питною водою, запаси останньої, а також іригаційні споруди. В свою чергу, відповідно до ст. 15 установки та споруди, які містять небезпечні сили, а саме – греблі, дамби й атомні електростанції – не повинні бути об'єктом нападу навіть у тих випадках, коли вони є воєнними об'єктами, якщо такий напад може викликати вивільнення небезпечних сил й призвести до тяжких втрат серед цивільного населення. Наведені положення безсумнівно, сприяють захисту навколишнього середовища під час збройного конфлікту неміжнародного характеру.

Генеральною Асамблеєю ООН у травні 2016 р. було прийнято резолюцію під назвою «Захист довкілля в районах, уражених збройними конфліктами». Ця подія оцінюється як найбільш значущий крок, зроблений міжнародним співтовариством з 1992 р. [15].

В свою чергу, 6 грудня 2017 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію «Пом'якшення наслідків та обмеження забруднення довкілля у районах, уражених збройними конфліктами та тероризмом». У документі зазначено про подальші завдання Програми ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) з направлення спеціальних термінових місій та надання допомоги країнам, які страждають від збройних конфліктів або у результаті терористичної діяльності [16].

Процес розробки Комісією з міжнародного права при Генеральній асамблеї ООН принципів захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами почався із того, що на своїй 63 сесії в 2011 р. Комісія включила тему «Захист довкілля у зв'язку зі збройними конфліктами» до своєї довгострокової програми роботи. Остаточну версію 27 Проектів принципів, прийняту у травні 2022 р., Комісія з міжнародного права направила Генеральній асамблеї ООН для розгляду перед ухваленням. Як бачимо, Проекти принципів розроблялися

понад десять років, вбираючи в себе як усталені міжнародно-правові принципи, так і рекомендації з найкращої практики, що направлені на врегулювання екологічних питань в умовах збройних конфліктів як міжнародного, так і неміжнародного характеру, а також адресовані колу недержавних суб'єктів. Таким чином було зроблено вагомий внесок у розвиток правового регулювання захисту довкілля під час збройного конфлікту [17, с. 55].

У грудні того ж року Генеральна Асамблея ООН ухвалила Резолюцію 77/104 «Захист навколишнього середовища у зв'язку із збройними конфліктами» [18], в якій містяться принципи, що стосуються захисту навколишнього середовища у зв'язку із збройними конфліктами, довела їх до відома держав, міжнародних організацій і всіх, хто може бути покликаний займатися цим питанням, і заклала до їх якнайширшого розповсюдження.

Також варто наголосити на ідеї прийняття п'ятої Женевської конвенції. У журналі «Nature» опубліковано відкритий лист авторитетних вчених з різних держав із закликом до Комісії міжнародного права ООН визнати воєнним злочином спричинення шкоди довкіллю в районах збройного конфлікту. У листі під назвою «Завдайте воєнним конфліктам руйнувати довкілля» передбачено звернення до Комісії міжнародного права ООН з пропозицією прийняти п'яту Женевську конвенцію. Зазначається, зокрема, що шкода, завдана заповідним територіям під час збройного конфлікту, повинна розглядатися як воєнний злочин нарівні з порушенням прав людини, а відповідна конвенція повинна включати положення, які б уможливили притягнення держав до міжнародно-правової відповідальності за шкоду, завдану їх збройними силами. Науковці закликають міжнародне співтовариство передбачити чіткі гарантії захисту довкілля та виконати рекомендації Комісії з розробки п'ятої Женевської конвенції [19].

Особливо актуальною видається ця ініціатива в контексті військової агресії РФ проти України. Сьогодні досить складно оцінити наслідки такої агресії для навколишнього природного середовища нашої держави. За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України зафіксовано понад 2900 фактів шкоди довкіллю, яка оцінюється у 56,7 млрд євро. Збройна агресія РФ спричинила 150 млн додаткових викидів парникових газів і кожен день війни збільшує цей показник. Третина української землі є замінованою, забрудненими є ґрунти, водні об'єкти. Бойові дії сьогодні ведуться на території близько 30 тис. кв. км українського лісу, крім того, знищуються території природно-заповідного фонду, через що під загрозою зникнення опинилися значна кількість видів тварин і рослин. Війна запустила непоправні процеси, які відчують на собі люди в усьому світі [20].

Висновки. Збройні конфлікти завдають значної шкоди довкіллю та призводять до погіршення стану екосистем та природних ресурсів на тривалий період після їх припинення і часто торкаються не тільки однієї держави і не тільки нинішніх, а й майбутніх поколінь.

Норми МГП, які стосуються захисту навколишнього природного середовища спрямовані не на повне запобігання руйнівному впливу збройних конфліктів на довкілля, а скоріш на обмеження його до рівня, який вважається допустимим. На жаль, є підстави побоюватися, що застосування особливо руйнівних методів й засобів ведення війни може спричинити такі масштабні руйнування, що захист, який забезпечується положеннями МГП, стане ілюзорним. Тим не менш, сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що чинні норми МГП можуть значно обмежити завдання шкоди навколишньому середовищу під час збройного конфлікту, за умови їх правильного застосування та повного дотримання. Таким чином, замість того, щоб ініціювати новий і, можливо, непродуктивний процес кодифікації, слід докласти особливих зусиль, щоб гарантувати дотримання вже існуючих положень МГП.

На сьогодні складно говорити про реальну можливість перегляду та подальшу кодифікацію всіх положень МГП щодо захисту довкілля. Це зумовлено труднощами у досягненні загального консенсусу між державами у цьому процесі. Проблеми виникають і при ратифікації актів, спрямованих на мінімізацію впливу на навколишнє природне середовище та здоров'я людини, таких як, наприклад, Договір про заборону ядерної зброї 2017 р.

Наразі доцільним вбачається також передбачення правових засад охорони довкілля під час збройних конфліктів неміжнародного характеру, з огляду на їх відсутність у Додатковому протоколі II до Женевських конвенцій 1949 р.

Підсумовуючи, зазначимо, що зв'язок міжнародного гуманітарного права з міжнародним екологічним правом є безсумнівним та неодноразово підкреслювався як правовою доктриною, так і «м'яким правом». На нашу думку, з розвитком міжнародного екологічного права, все відчутним є вплив останнього на положення міжнародного гуманітарного права. Ще донедавна захисту довкілля під час збройних конфліктів зовсім не приділялася увага, проте на даний момент захист навколишнього природного середовища є центральним питанням міжнародно-правових договорів у цій сфері. Вважаємо, що право на безпечне довкілля має захищатися на рівні з іншими невід'ємними правами людини, в тому числі під час збройних конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Міжнародно-правовий захист довкілля у період збройного конфлікту: приклад України. URL: https://www.ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/pkzrausers-tuavsvym-iashyfk-h-esvknkooya-ts-tyeukse-ibusmrsgs-nsrchoknkh-ts-tyuonae-tsnualy/ (дата звернення: 17.11.2023).
2. Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів від 17.06.1925 р. URL: https://front.un-arm.org/wp-content/uploads/assets/WMD/Bio/pdf/Status_Protocol.pdf (дата звернення: 29.11.2023).
3. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 29.11.2023).
4. Конвенція про заборону розробки, виробництва та накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про їх знищення від 10.04.1972 р. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201015/volume-1015-I-14860-English.pdf> (дата звернення: 29.11.2023).
5. Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію від 10.10.1980 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266#Text (дата звернення: 29.11.2023).
6. Декларація Конференції ООН з проблем оточуючого людину середовища (Стокгольмська декларація) від 16.06.1972 р. URL: <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/29567/ELGP1StockD.pdf> (дата звернення: 29.11.2023).
7. Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на навколишнє середовище від 10.12.1976 р. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1978/10/19781005%2000-39%20AM/Ch_XXVI_01p.pdf (дата звернення: 19.11.2023).
8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 19.11.2023).
9. Керівні принципи щодо захисту природного середовища під час збройного конфлікту: норми та рекомендації щодо захисту природного середовища згідно з міжнародним гуманітарним правом, з коментарями: довідкове видання / Делегація МКЧХ в Україні. Київ, 2023. 151 с. URL: https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2023/02/IHL-Guidelines_environment_ua.pdf (дата звернення: 18.11.2023).
10. Всесвітня Хартія природи від 28.10.1982 р. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/39295> (дата звернення: 20.11.2023).
11. Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку 1992 р. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf (дата звернення: 25.11.2023).
12. Report of the Conference of the Committee on Disarmament, UN General Assembly. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/697097> (дата звернення 07.12.2023).
13. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення від 13.01.1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182 (дата звернення: 23.11.2023).
14. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#096 (дата звернення: 19.11.2023).
15. Діяльність ООН щодо охорони навколишнього середовища в районах, вражених збройним конфліктом: перспективи для України. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/diyal%60nist%60oon-shchodo-okhorony-navkolyshn%60ogo-seredovishcha-v-rayonakh-vrazhenykh-zbroynym-konflik/ (дата звернення: 26.11.2023).
16. ООН посилює діяльність із захисту довкілля у зонах збройних конфліктів та протидіятиме забрудненню навколишнього середовища внаслідок тероризму. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/oon-posilit-diyalnist-iz-zahistu-dovkillya-u-zonah-zbrojnih-konfliktiv-ta-protidiyatime-zabrudnennyu-navkolyshnogo-seredovisha-vnaslidok-terorizmu> (дата звернення: 26.11.2023).
17. Качурінер В. Л. Вплив збройних конфліктів на стан екологічної безпеки та навколишнє середовище. *Альманах міжнародного права*. 2022. № 28. С. 52–59.
18. Резолюція 77/104 «Захист навколишнього середовища у зв'язку із збройними конфліктами», ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН від 07.12.2022 р. URL: <https://www.undocs.org/A/RES/77/104> (дата звернення: 20.11.2023).
19. Shireen Daft. Environmental destruction is a war crime, but it's almost impossible to fall foul of the laws. URL: <https://theconversation.com/environmental-destruction-is-a-war-crime-but-its-almost-impossible-to-fall-foul-of-the-laws-121180> (дата звернення: 26.11.2023).
20. Збитки довкіллю України внаслідок російської війни – безпрецедентні та глобальні. URL: <https://mep.gov.ua/zbytky-dovkillyu-ukrayiny-vnaslidok-rosijskoyi-vijny-bezpretsedentni-ta-globalni/> (дата звернення: 08.12.2023).